

Van-e a magyar nőirodalomnak kezdete, avagy Fanniról, még egyszer¹

„– például tudnék neked mesélni egy-két igazán igazolható tényt –

(igazán-igaz oltható, haha!)

– egy Kepler nevű emberről, aki az időt és a harmóniát tanulmányozta, és úgy vélte, hogy az igazság és az idő relációja –

(mi az a reláció?)

A reláció olyan, mint a rokonság, azt akarom mondani, hogy úgy gondolta, hogy az igazság és az idő úgyszólván rokonok, egymás családja.

(Aha.)

Azok közé tartozott, akik elsőként azonosították a Halley-üstököszt, az elsők közt jött rá, hogy nem mindig másik üstökös jön, ahogy az emberek évszázadokon át hitték, hanem valójában ugyanaz az üstökös tér vissza, hogy újra meg újra meglátogasson minket. És olyan ember volt, aki a dolgokat egészen közelről és egészen messziről is megfigyeli.” (Ali Smith: *Tél*)

A *kezd*et a történeti elbeszélés alapstruktúrája. A történetek elkezdődnek, folytatódnak és véget érnek: vagyis kezdet nélkül nincs történet. A kezdet egyszerre strukturálja az időt, és meghatározza az elbeszélhető történetet is. A kezdet egyfelől törést visz az időbe, megszakítottságot, változást – ugyanakkor létre hozza és megalapozza a folytatható, lineárisan kibomló történet lehetőségét. A kezdet az időben a múlt felé törés, önmaga jövője felé viszont a folytonosság és a hagyomány lehetősége. Edward W. Said a kezdet (beginning) és az eredet (origin) alakzatának összehasonlító elemzésekor a kezdetet az emberi léptékű történeti narratíva kiinduló nyelvi és logikai alakzataként írja le, míg az eredetet az isteni, transzcendens léptékű történet alakzataként elemzi.² Az eredet a teremtés aktusával hozza létre a világot, a kezdet pedig megváltoztatja és átírja, hogy mi az, ami ebben a világban egyáltalán elképzelhető. A teremtés az eredet, a bűnbeesés a kezdet. Egy adott esemény vagy cselekvés mindig csak utólag válhat kezdetté, hiszen ahogyan a kezdet hozza létre a történetet, úgy maga a történet az, amely láthatóvá teszi önmaga kezdetét. Folytatás (lineárisan kibomló történet) nélkül ugyanis semmilyen emberi tett nem tud történet kezdőpontjává válni. Folytatás nélkül bármely rendkívüli esemény vagy emberi cselekvés pusztán egyedi eset marad. Amennyiben a rendkívüli tettet nem követi az időben folytatás, ismétlés, vagyis nem válik hagyománnyá, akkor az adott esemény nem alakul át történet kezdetévé. Az ilyen eset megtöri ugyan a történeti időt, a rendkívüli esemény megszakítja az idő folytonosságát, de ha nincs folytatása, ha az időben a rendkívüli eseményt nem követik további ismétlő, az eseményhez tudatosan kapcsolódó emberi tettek, akkor a kezdet nem tud történetet létrehozni, vagyis megszűnik kezdet lenni.

Az ilyen folytatás nélküli, egyedi jelenségek leírására történeti szövegekben sokszor az üstökös metaforikus képe szolgál. Az égen feltűnő fényes jelenség, amely azonban folytatás és lényegi hatás nélkül tűnik el, plasztikus metaforája az olyan történeti eseménynek, amely fontosnak tűnt (fényes, erős, az égen van), de folytatás híján nem tudott kezdetté válni, nyom nélkül húnyt ki.

¹ A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Edward W. SAID, *Beginnings: Intention and Method* (London: Granta Books, é.n.).

Ezzel a metaforával érzékelteti Zilahy Károly Fanni jelentőségét, amikor 1865-ben *Magyar írónők* című tanulmányában felvázolja az első magyar női irodalomtörténeti elbeszélést. Fanni, mint a *Fanni' Hagyományai* című szövegcsoporthoz szerzője történeti elbeszélésében meteorként tűnik fel az égen, hogy aztán nyom nélkül hűnyjon ki:

„Ekkorra esik föltünése egy ritka varázsu jelenségnek – egy bár futó de fényes csillagnak költészetünk láthatárán, a kinek jóformán nevét sem ismerjük (...). Fanniról szólok, kinek magasztos geniusát költőnőink közül még mindeddig senkinek sem sikerült tulszárnyalni, sőt bár elérni is alig. Tovább megyek. A sentimentalis nemben még összes prózai költészetünk terén sincs feljülhaladva.”³

Az üstökös az elvétett kezdet nyelvi alakzata Zilahy elbeszélésében is. A *Fanni' Hagyományainak* megírása nagy léptékű emberi tett, amely azonban nem tudta létrehozni a maga történetét; vagy másképp, Fanni olyan hős, akihez valamilyen oknál fogva nem tudtak kapcsolódni a később érkezők. Amikor Zilahy Károly a *Hölgyek lantja* című antológiájának előszavában megírja a magyar nőirodalom történetét, akkor elbeszélésében kitüntetett helyet szán Fanninak. Az összes többi szerzőt kettős mércével méri, patronáló hangnemben méltat minden női szerzői teljesítményt, és elmarasztalásaiban is érvényesíti a nőírókkal szembeni megengedőbb, sajátos elvárásrendszerét. Fanni méltatásakor azonban nemcsak, hogy elhagyja a nemi szempontból kettős mércét, de a *Fanni' Hagyományait* a világirodalmi kánonhoz méri, és a szöveg így sem marad alul:

„Mély érzésre és igazságra nézve megközelíti Werthert; egyszerűségében pedig még meghatóbb és emelkedettebb, és rajzában aránylag több a változatosság (...).”⁴

Fanni azért is „futó csillag”, mert égi jelenség. A világirodalmi mérce felül emeli őt a nemi és a nyelvi-nemzeti megosztottságon is.

Az események persze nem önmagukban hoznak létre történeteket és hagyományokat. Ahhoz hogy egy adott esemény vagy személy kezdetté váljon, szükség van az utólagos történeti megértés konstrukciós munkájára. A történetek elbeszélés révén jönnek létre. A historiográfia elméleti belátása szerint a koherens, érvényesnek ható narratíva egyszerre épít az eseményekre és ugyanakkor létre is hozza azokat. A kezdet meghatározása a történeti megértés olyan aktusa, amely többnyire együtt jár a hős alakjának felrajzolásával.⁵ A hős példaszerű alakja biztosítja az elbeszélés koherenciáját és lehetővé teszi az azonosulást, a kapcsolódást.⁶ A kezdő hős adja a felhatalmazást a folytatásra, ezért a hősnek olyan erősnek kell lennie, hogy képes legyen megtörni az időt, és elképzelhetővé tenni a folytatást. A kezdet és a hős retorikai alakzata hozza létre azt a történeti elbeszélést, amely egyszerre hordozza a törést (a múlt felé, hiszen valami új történik, valami elkezdődik), a folytathatóságot (a történet folytonosságát), és a ciklikusságot,

³ ZILAHY Károly, „Magyar írónők”, in *Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, X–LVI (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865), XXVI–XXVII.

⁴ Uo., 27.

⁵ SAID, *Beginnings...*, 32.

⁶ A történeti elbeszélés identitásképző és cselekvésorientáló szerepéről nőtörténeti és feminista kontextusban lásd: HORVÁTH Györgyi, *Nőidő: A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007). Különösen: 11-52.

hiszen a kezdőpont az a legitimáló alakzat, amelyhez mindig vissza lehet térni. A hős példaszzerűsége az ismétlés és a visszatérés lehetőségét adja a követőknek.

Zilahy Károly a *Magyar író nők* című irodalomtörténeti tanulmányában Fanninak, mint hősnek nem tudta a kezdő (alapító) szerepet juttatni. A *Hölgyek lantja* című antológiában (amelynek előszavaként az idézett irodalomtörténeti összegzés is megjelent) mégis arra vállalkozott, hogy utólag hozza létre a magyar nőirodalom kezdetét, és Fanniból alapító hőst formáljon. A *Hölgyek lantja* kronológiai rendben szerkesztett lírai antológia. A kötet élére, vagyis kezdő szövegnek Zilahy mégis a *Fanni' Hagyományait* tette. A kötet kompozíciója így azt sugallja, hogy a magyar nőirodalom a *Fanni' Hagyományait*al vette kezdetét. A második szöveg (Csernátóni Lóra: *Iréne levelei*) elhelyezésével Zilahy még inkább hangsúlyozta, hogy Fanni egy folytatható (folytatandó) hagyomány élén áll. A kötet szerkesztése során Zilahy nemcsak a válogatás alapszempontjaként érvényesített műfaji rendet törli meg ezzel a gesztussal, amennyiben két prózai szöveggel indítja a lírai válogatást, de megtöri a kötetet amúgy jellemző kronológiai elrendezést is. A *Hölgyek lantjában*, vagyis a magyar nyelvű nőirodalom összegző kötet logikájában így lesz mégis Fanni a kezdet, olyan origó, ahonnan a nőirodalom története elindul, és akit a többi szerző követ a kötetben.

Történeti elbeszélések megalkotásakor elkerülhetetlenül kijelölünk kezdőpontokat – ahonnan a történeti elbeszélést el lehet indítani. A kezdet kijelölése ilyen értelemben egyszerre a múlt megértésének erős gesztusa, és ugyanakkor a történeti elbeszélés előfeltétele. Zilahy kötetkompozíciója a magyar nyelvű nőirodalom elbeszélésének egy lehetséges története. Kísérlete, hogy a *Fanni' Hagyományainak* megjelenését a magyar nyelvű nőirodalom kezdetévé, Fannit pedig ennek a történetnek a hőisévé tegye, sikertelen maradt. Hosszú távon történeti emlékezetünkben és a magyar irodalom elbeszélhető történetében Fanniból nem lett hős, a *Fanni' Hagyományai* pedig nem vált kezdetté. Végző soron Zilahy vállalkozása nem tudta létre hozni a magyar nyelvű nőirodalom történetét.

A múltról szóló történetek elbeszélése és megértése mindig közösségi (társadalmi) térben zajlik. A múltról alkotott érvényes narratívák megalkotása, elfogadása vagy elvetése így politikailag meghatározott társadalmi folyamat.⁷ Nincs ez másként az irodalomtörténeti elbeszélések esetében sem. Ha végigtekintjük a *Fanni' Hagyományai* című szövegcsoporthoz változó irodalomtörténeti státuszát és változó szerzői attribúcióját, akkor konkrét példán keresztül vizsgálhatjuk, hogy egy-egy történeti pillanatban milyen ideológiai elképzelések, mely politikai beszédmódok, milyen értékek, esetleg intézményi beágyazottságok és hatalmi pozíciók befolyásolták a szöveg státuszát. A következőkben a *Fanni' Hagyományainak* változó irodalomtörténeti pozícióit fogom áttekinteni abból a szempontból, hogy mikor milyen diskurzustörténeti kontextus magyarázhatja és értelmezheti a szöveg irodalomtörténeti hagyományozódásának egyes fázisait, állomásait. A *Fanni' Hagyományait* így nem filológiai, hanem használatstörténeti szempontból vizsgálom. Tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy a *Fanni'...* szövegét, szerzőségét és értelmezését mindig adott történeti, ideológiai diskurzus határozta meg, vagyis a filológiai szempontból igencsak kalandos történet egyes

⁷ SCOTT Joan Wallach, szerk., *Van-e a nőknek történelmük?* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001); DAVIS Natalie Zemon, „»Nőtörténelem« átalakulóban: az európai helyzet”, in *Van-e a nőknek történelmük?*, szerk. SCOTT Joan Wallach, 95–125 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001); HORVÁTH, *Nőidő...*, 15–21.

állomásainál változó eszmetörténeti (ideológiai, diskurzustörténeti) rendszerek határozták meg a szöveg alapvető kereteit. Nem annak a kérdésnek szeretnék nekifutni újra, hogy ki írta a *Fanni* '...-t, hanem hogy mikor mire lehetett használni a szöveget, és mire nem. Arra keresem a választ, hogy szöveg kanonizációjának és recepciójának a története hogyan értelmezhető egyrészt használatstörténeti, másrészt a politikai nyelvek diskurzustörténeti szempontjából.

A *Fanni* '... hagyományozódásának állomásai

A *Fanni* ' *Hagyományainak* 20. századig tartó recepciótörténetéből három meghatározó (és egy látens) állomást emelek ki, amelyek a szöveg kanonizálódása és a magyar nőirodalom történeti elbeszélése szempontjából is „sorsdöntő pillanatoknak” látszanak.

Az első ilyen pillanat természetesen a szöveg első, 1794-95-ös megjelenése az *Urániában*. A szöveg ekkor szerzői név nélkül jelent meg, a folyóirat három egymást követő számában. Az első számban szerkesztői előszó (*Egy Szó az Olvasóhoz*) tájékoztatja a folyóirat olvasóit a kéziratról, melyet egy ismeretlen olvasó küldött be az *Uránia* szerkesztőségébe. A kézirat a szerkesztői előszó szerint a beküldő személyes ismerősének (a Fanninak nevezett lánynak) hátrahagyott iratait, vagyis hagyományait tartalmazza. Ugyanitt jelenik meg a beküldő névtelen olvasónak Az *Uránia* ' Szerzőinek Bódogságot! című kísérő levele (amely Fanni életéről és személyéről szól). A második számban jelenik meg a kézirat első fele (a T-ai Józssival való megismerkedésig). A harmadik szám tartalmazta a kézirat hátrahagyaték második, befejező részét (dominánsan Bárány L-néhez szóló levelekből álló rész). A beküldött szövegek az *Uránia* szerkesztőjének és a beküldő olvasónak az értelmező előszavaival jelentek meg. A szövegnek ebben az első pillanatában a szerzői funkciók szóródtak, a megírás, a közreadás és a szerkesztés funkciói három felé szakadtak. A *Fanni* ' *Hagyományai* szókapcsolat ekkor még nem a szöveg címe, hanem a szerző személye (Fanni) és szöveg közti birtokos szerkezet, amely egyúttal a szövegcsoporthoz mutató egyértelmű jel: Fanninak a hátrahagyott írásai. A szöveg referenciális státusza valós volt, a paratextusok azt igyekeztek bizonyítani, hogy a szöveg igazi, valódi, vagyis nem fikció, és nem megalkotott. Feltehetően – bár erről nincs közvetlen információnk – az *Urániabeli* közlést mindenki úgy olvasta, mint egy valóban élt, levelezett és naplózott fiatal lánynak hátramaradt írásait.

A következő – a *Fanni* ' *Hagyományai* szempontjából sorsdöntő – lépés Toldy (azaz ekkor még Schedel) Ferenc 1843-as előadása a Kisfaludy Társaság ülésén, illetve a szöveg 1843-as újra közlése.⁸ A *Fanni* '... szövegének hagyományozódása szempontjából ez a legalaposabban vizsgált és értelmezett lépés.⁹ Mint ismeretes, Toldy ekkor fedezte fel (vagy inkább hozta létre) a Kármán József nevű szerzőt, és bár szerzői nevéhez nem kapcsolta hozzá a *Fanni* ' *Hagyományait*, de kettejük szövegeit mégis együtt, egymás mellé állítva adta ki, illetve a Kisfaludy Társaságban elmondott beszédében is Kármán méltatásáról csúszik át a *Fanni* '.

⁸ SCHDEL Ferenc, szerk., *Kármán József írásai és Fanni hagyományai* (Pest: Hartleben K. Adolf, 1843). A Schedius Lajosnak ajánlott kötetben a Kisfaludy Társaságban elhangzó beszéd is olvasható, illetve a kötet elején áll „Fanninak” és „Kármánnak” kettős portréja.

⁹ Legutóbb erről: MILBACHER Róbert, „Kármán, Fanni és a hagyományok: (A Fanni hagyományainak története)”, in *A nyelvújítás kora*, szerk. TÓTH Orsolya, Árkádia kiskönyvtár Irodalom 3, 106–118 (Pécs: Kronosz Kiadó, 2021).

Hagyományainak értékelésére. Toldy lépését kettős szándék mozgatta. Egyrészt Kármánban és az *Urániában* alkalmas előképét látta saját, eredetiségre épülő irodalomszemléletének, másrészt irodalomtörténeti elbeszélését ki tudta egészíteni egy hiányzó szerzői alakkal és az eredeti, magyar nyelvű, szentimentális regény műfajával. Toldy szerzőközpontú irodalomszemlélete miatt szükségét érezte annak, hogy a névtelen szöveget valamilyen módon neves, egyénített szerzőhöz kösse. Ugyanakkor 1843-ban még élt, és a Kisfaludy Társaság ülésén is jelen volt az a Schedius Lajos, aki annak idején Kármán és Pajor Gáspár mellett részt vett az *Uránia* munkálataiban.¹⁰ Toldy az idős Schedius Lajosnak (a kortanúnak) szóbeli közlése alapján Fannit valós, élő személynek és a hagyományok írójának tartotta.

Az 1843-as megjelenést követően a *Fanni' Hagyományainak* szövege népszerű, sokat emlegetett szöveggé vált, ugyanakkor Toldy kiadásának ellentmondásai beindították a szöveg szerzősége körüli vitákat, az újabb és újabb Kármán- és Fanni-legendák gyártását, Markovicsnéról, titkos szerelemről, életrajzi értelmezhetőségről és így tovább.¹¹ A 19. századi legendás értelmezések alapján elmondható, hogy a *Fanni'*...ról való gondolkodás két, egymást metsző tengely mentén mozgott. Az egyik: a fikció-valóság tengelye. Vajon fikciós műről van-e szó, vagy valódi naplóról? Amennyiben a *Fanni'*... fikciós, megalkotott regény, akkor a kérdés tovább differenciálható, hogy mennyiben tekinthető eredeti szépirodalmi műnek, és mennyiben idegen minták alapján készült fordításnak, áttünetésnek. Ha azonban Fanni valóban élt, szeretett, szenvedett, naplózott és levelezett, akkor a szöveg státusza valós, non-fiction, vagyis értelem szerűen nem érdemes irodalomtörténeti mintákat és párhuzamokat keresni.

A másik (az előzőt metsző) tengely: a szerző és annak neve. Ha valós naplóról van szó, akkor a szerző maga Fanni, vagyis egy fiatal lány. Ha azonban a szöveg megalkotott, fikciós regény, akkor Fanni alakját pusztán a mű hozza létre, Fanni státusza ebben az esetben a fiktív főszereplőé. Azok a nézetek, amelyek a *Fanni' Hagyományait* fikciós műnek tekintették, a szerzői funkciót korán és egyértelműen a Kármán József nevű alakhoz kötötték. Kezdetben Kármáné volt a „simító kéz”, amely a szöveg egyenetlenségeit kisimította, és a gondos szerkesztő, aki a szöveget közreadta. De attól kezdve, hogy Kármán (Toldy eljárása nyomán) nevesített irodalomtörténeti alakká vált, a legegyszerűbb az volt, hogy – amennyiben feltételezzük, hogy megalkotott regényről van szó, amelynek tudatos szerzője van – akkor ez a szerző legyen maga Kármán.

A két tengely egymást metsző logikájából egy elvi lehetőség teljesen kimaradt: mégpedig az, hogy a *Fanni' Hagyományai* tudatosan megalkotott fiktív regény, amelynek a szerzője ugyanakkor egy nő. Annak a lehetősége, hogy a *Fanni'*... esetében megalkotott irodalmi műről van szó, amelynek azonban a szerzője nő: a 19. század során elgondolhatatlan volt. A 19. század horizontján ez a lehetőség egész egyszerűen nem merült fel. Fanni szerzőségét csakis a szöveg valóságreferenciája biztosította, ezért amint nőtt a szöveg esztétikai értéke, mivel nagyon is megalkotottnak, tudatosan szerkesztettnek, arányosnak tűnt, úgy csökkent Fanni szerzőségének a hitele, lehetősége. A szöveg irodalmi értékét olyan jegyek biztosítják, amelyek a megalkotottságból következnek (arányai, metaforái, beszédmódjai, intertextusai) – ezek

¹⁰ Schedius Lajos szerepéről az *Uránia* körül: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 27–56.

¹¹ Uo., 57–79.

azonban mind kétségbe vonták Fanni szerzőségét. Amikor Gyulai Pál a *Fanni' Hagyományainak* esztétikai értékeit és megalkotottságát méltatja az 1875-ös kiadás előszavában, akkor állításai Fanni szerzősége ellen is szóló érvek, amelyek megszilárdítják Kármán szerzői szerepét.

A 19. századon azonban végighúzódik egyfajta használatértéketi bűvópatak. A Fannit létező személyként és a szöveget valós naplóként olvasók számára Fanni neve és szerzősége hivatkozási ponttá vált. Fanni alakja, mint a nőírók „ősanyja” legitimáló erővel bírt többek között Szendrey Júlia naplópublikációja kapcsán is.¹² De ott találjuk Fanni arcképét a *Magyar írók arcképcsarnokán* is. Az 1862-es metszeten nem véletlenül kerül centrális pozícióba Fanninak a Toldy-féle, 1843-ban kiadott kötetben szereplő „arcképe”. A metszeten így Fanni lesz az az origó, az a középpont, aki köré el lehet rendezni a többi szerző portréját.¹³ A Fannit létező szerzőnek tekintő hagyomány egyik utolsó előfordulása a *Hölgyek csarnoka* című 1877-es csoportkép, amely 14 történelmi nőalaknak állított emléket. Paulikovics Lajos beszámolója szerint 1877 júniusában került piacra Sinay István miskolci fényképész munkája, mely 14 kiemelkedő történelmi nőalak portréját tabló szerűen rendezte el. Az „arcképcsarnok” adta az apropóját a *Kassa és vidéke* című lapban Paulikovics Lajos összeállításában 1878-ban megjelenő cikksorozatnak. A *Történelmünk 14 kiváló hölgye* a tabló nőalakjainak – köztük Fanninak – állít emléket:

„Fanni egyszersmind a magyar írók őspanyjának tekinthető, mert, eddigelé egy szent Klára szerzetesnő buzgó vallási énekeit leszámítva, egy magyar nő sem jelent meg a nyilvánosság terén, a magyar irodalom mezején. Fanni egyszersmind kijelölte a helyes irányt, hol a tehetséges nők legtöbb sikert arathatnak. (...) Fanni nyomán szép számu művelt hölgy forgatja kisebb, nagyobb sikerrel az írói-tollat (...).”¹⁴

A méltatásban Fanni hasonló szerepkört kap, mint Zilahy irodalomtörténeti elbeszélésében, vagy Szendrey Júlia pályakezdésének értelmezésében: kezdet, őspanya (vagyis hős) és folytatható hagyomány teremője. Paulikovics cikkében Fanni legitimáló szerepköre még egy újabb aspektussal is kibővöl. Fanni szerzői alakja a női fizetett munka jog-követelésében és a nők társadalmi szerepvállalási jogának bővítésében is érvvé válik. Paulikovics cikkének gondolatmenetében Fanni teljesítménye igazolja, hogy:

„Valóban kívánatos, méltányos és igazságos követelés a nőnem részéről, hogy a *nők munka- és hatásköre tágíttassék* (...).”¹⁵ (A kiemelés az eredetiben.)

Zilahy Károly kiadása a Fanni szerzői alakját a nőirodalom legitimálására felhasználó hagyomány részeként jelenik meg. Az 1865-ös kiadás, a *Hölgyek lantja* Fannit tünteti fel a *Fanni' Hagyományai* szerzőjeként, és elhagyja az *Urániabeli* paratextusokat, hiszen azok nem

¹² GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályfutása: Társadalomtörténeti kontextusok* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 98–99.

¹³ A képre Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet, amit ezúttal is köszönök. A metszet reprodukciója szerepel egyébként a *Nőszervek...* kötet borítóján is, itt: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nőszervek a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Reciti Konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti, 2019).

¹⁴ PAULIKOVICS Lajos, „Hölgyek-csarnoka: Történelmünk kiváló 14 hölgye”, *Kassa és vidéke* 4, 21. sz. (1878. 0 21.): 2–3, 3.

¹⁵ Uo.

részei Fanni szólamának. Zilahy kötete az 1858-ban kirobbant második nőirodalmi vita részeként, annak kontextusában értelmezhető.¹⁶ A Zilahy-féle kötetkiadás tulajdonképpen a vita egyik érve, a nőírók működését legitimáló bizonyíték. Ennek a kötetnek a nyitódarabja pedig a *Fanni' Hagymányai*, ami egyszerre szolgál elődként, irodalmi ősként és példaként, folytatható és folytatandó irodalmi hagyományként. A kötet második darabja szintén levélregény, Csernátoni Lóra: *Iréne levelei* című szövege azonban már egyértelműen fiktív mű. Az 1865-ös kiadás így a *Fanni' Hagymányainak* egyetlen olyan kiadása, amelyben Fanni szerzősége maradéktalanul érvényesül, és a szöveg hangsúlyosan irodalmi, megalkotott szövegek társaságában – vagyis kontextusában lát napvilágot. Az 1865-ös Zilahy kiadás mögött meghúzódó irodalomszeméletet a nőirodalom legitimációja és a nőirodalom hősenek vagy másképp: a nőirodalom kezdetének kijelölési szándéka mozgatta.

A *Fanni' Hagymányai* recepciótörténetének következő, és a Zilahy-kiadásnál jóval erősebb hatástörténetű állomása Gyulai Pál szövegkiadása. Az 1875-ös kiadás a *Fanni' Hagymányai* és a magyar nyelvű nőirodalom szempontjából is döntő jelentőségű. Ez az első kiadás, amelyen Kármán József egyértelműen a szöveg szerzőjeként tűnik fel, a történet pedig átkerül a fikció területére, elveszti valóságreferenciáit, és ezzel együtt Fannit, mint létező személyt is. Míg azonban a Zilahy-kiadást a nőirodalom vita kontextusában szokás elhelyezni, addig a Gyulai-kiadást mégsem szoktuk közvetlenül a vita keretében tárgyalni. Holott indokoltnak tűnhet a *Fanni' Hagymányai* kapcsán feleleveníteni Gyulainak az írónővitában kifejtett nézeteit. Gyulai számára, aki a nők irodalmi alkotóként való működését elvben szerette volna tagadni, a század utolsó harmadában zavaró jelenség lehetett Fanni, mint szerző, amennyiben a szöveg esztétikai értékeitől nem akart eltekinteni. Habár a közvetlenül magánéleti témájú és alanyi irodalmi műfajok korlátozásokkal ugyan, de a túrt kategóriába kerülnek Gyulai 1858-as vitairatában, ugyanakkor Gyulai előfeltevéseiben és elveiben mindvégig tagadta, hogy női szerző képes lehet esztétikailag magas rangú irodalom alkotására.¹⁷ Vagyis, ha Gyulai el akarta ismerni, hogy a *Fanni' Hagymányai* remek szöveg, akkor legalábbis magyaráznia kellett volna, hogy női szerző erre hogyan lehetett képes.

A kiadásnak azonban szorosan véve mégsem az írónővita a közvetlen kontextusa. Már csak azért sem, mert bár a vita nagyon hosszan elhúzódott, de az 1875-ös kiadás idejére mindenképp lecsengett. A kiadás ideológiai kontextusát tágabb összefüggésben érdemes keresni. Gyulainak az *Írónőink* című vitairatában kifejtett érveit elemezve VADERNA GÁBOR arra a megállapításra jut, hogy a nők irodalmi részvétele Gyulait elsősorban az irodalmi mező professzionalizációja miatt zavarta. Ahogy tanulmányában rámutat, a hivatásosodó irodalom intézményrendszerét és rangját látta veszélyeztetve a nőíróktól.¹⁸ Ez a tágabb társadalomtörténeti kontextus érvényesebb magyarázatul szolgálhat Gyulai kiadói döntésének is. A professzionalizálódó,

¹⁶ Gyulai Pál vitairatának kontextusairól: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagymányfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016). A vitáról összefoglalóan: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 97–109.

¹⁷ „Írónőink”, in GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908).

¹⁸ VADERNA GÁBOR, „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagymányfrissítés 4, 117–154 (Budapest: Reciti, 2016).

magas minőségi mércét állító irodalomtörténet-írást gazdagíthatta a *Fanni' Hagymányainak* szövege, de ugyanezt a hivatásosodó irodalmi mezőt veszélyeztette volna Fanni írónői alakja.

A *Fanni' Hagymányainak* kiadása minden esetben eszmetörténeti szempontból meghatározott időpillanatban történt, ahol az aktuálisan hozzáférhető politikai nyelvek és az irodalomról való gondolkodás meghatározták, hogy miről hogyan lehet beszélni, és miről hogyan lehet gondolkodni. Az *Uránia* megjelenése körül ez az eszmetörténeti kontextus a Göttingenből érkező esztétikaprofesszor által képviselt csiszoltság diskurzusát jelentette. Schedius Lajos irodalom és művészetszemlélete a nőknek kitüntetett és aktív szerepet szánt az ízlés formálásában. Schedius nemcsak az első pesti nőegylet titkáraként támogatta egy új típusú női szerepminta kidolgozását, de ugyanakkor irodalomtörténeti vázlatában számos női szerzőt is szerepeltetett. Nőszemlélete közvetlenül Friedrich Schlegelhez köthető.¹⁹ Ezért Schedius számára – és a csinosodás korabeli diskurzusa számára – nagyon is elképzelhető volt a tudatos női alkotók szerepköre. A társiasság premodern intézményeiben, mint amilyen a szalon, a nők a művészi ízlés pallérozóiként kulcsszerepet kaptak a csinosodás civilizációs folyamatában.²⁰

Ehhez képest Gyulai Pál a társadalmi modernizáció későbbi fázisában a társas terek differenciáltabb használata mellett áll ki.²¹ A női szerepeket az otthon privát teréhez, a férfi társadalmi szerepeit a nyilvános térhez kötötte. Míg az *Uránia* uralkodó politikai nyelve és meghatározó eszmetörténeti kontextusa a csinosodás, addig Gyulai: *Írónőink* című vitairatának uralkodó politikai nyelve a republikanizmus, narratívája pedig klasszikus republikánus történeti narratívára épül. Gyulai számára a társiasság angolszász modellje nem a felemelkedés vagy csiszolódás narratívájában értelmeződött, hanem inkább a hanyatlás republikánus történetében. A nőirodalom Gyulai számára a puritán otthon női szerepei és a magas irodalom esztétikai minősége számára egyaránt romboló erőt jelentett.

Nőirodalom: a kezdet és a narratíva

A nőirodalom történetét általában fejlődéstörténetként szokás elbeszélni, ahol a női szerzők fokozatosan egyre nagyobb térhez jutnak a nyilvános beszéd fórumain, egyre többen és egyre többet publikálnak. Ha közelebből vesszük szemügyre az egyes irodalomtörténeti jelenségeket, és azokat a korszak politikai nyelveinek és használatai módjainak összefüggésébe helyezzük, akkor azonban azt látjuk, hogy ez a terjedés vagy fejlődés koránt sem egyenes vonalú, töretlen térnyerés. A magyar nőirodalom története nem diadalmenet. Nem egyirányú, nem folyamatos fejlődés, és nem állandó térnyerés. Az irodalom professzionalizációja a 19. század második felében olyan ideológiai környezetet jelentett, amely nem kedvezett a nőíróknak. Ez nem azt jelenti, hogy akkor eltűntek vagy megfogyatkoztak volna a nőírók (bár

¹⁹ BALOGH Piroska, „Aesthetica muliebris - avagy beszélhetünk-e »női esztétikáról« a 18-19. századi magyar viszonylatban”, in *Nőszerepek a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti Konferenciakötetek 4, 15–30 (Budapest: Reciti, 2019).

²⁰ FÓRISZ Gergely, „A széptan és a szépnem: Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838-1899)”, in *Nőszerepek a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti Konferenciakötetek 4, 47–76 (Budapest: Reciti, 2019); HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Molnár Borbála levelező társasága”, *Irodalomismeret* 7, 1–2. sz. (1996): 38–44.

²¹ A társadalmi nyilvánosság tereinek a dichotómián túlmutató differenciáltabb és történetileg alaposabb megközelítéséhez lásd: Lawrence E. KLEIN, „Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century: Some Questions about Evidence and Analytic Procedure”, *Eighteenth-Century Studies* 29, 1. sz. (1995): 97–109.

mondjuk Fanni éppenséggel ekkor tűnt el), inkább azt, hogy a nőirodalomról való republikánus beszéd, a Gyulai révén intézményesen is uralkodó diskurzus nem volt támogató. A 18. század végi, 19. század eleji, Schedius Lajoshoz is köthető csinosodás diskurzusa épp ellenkezőleg: elképzelhetővé tette, hogy női szerzők tudatos alkotóként esztétikailag maradandót hozzanak létre. Ez megint nem jelenti azt, hogy akkor tömegével jelentek volna meg a nőírók, hanem „pusztán” azt, hogy elképzelhetővé vált a női író, mint társadalmi szerep.

Kosztolányi Dezső Kármán Józsefről írott esszéjében már fel sem merül Fanni szerzőségének kérdése. Kármánról és a *Fanni' Hagyományairól* írva azonban ugyanazok a szöképek, retorikai fordulatok térnek vissza, mint a 19. századi írásokban, csak immár egyértelműen Kármánra vonatkoztatva:

„Ha lapozgatjuk írásait, elfog bennünket valami nyugalanság. Nem értjük, honnan támad egyszerre, elődök nélkül. Honnan a szépprózának ez az egyenletes lejtése, az elbeszélésnek ez a biztonsága és simasága? (...) Egy halott század utolsó éveiben *szikrázik föl*, a XVIII. század határmezsgyéjén, a megújulás előtt, s minekelőtte kialudnék, *fényszóport szór* maga köré, akár egy gyorsan kirobbanó tűzijáték. *Utána sötétség, előtte is sötétség.*”²² (A kiemelések tőlem, K.Zs.)

Kosztolányi esszéjében már Kármán az üstökös, aki előzmények és folytatás nélkül megteremti a magyar széppróza nyelvét. Ilyen értelemben Kosztolányi számára Kármán az előd, egy általa is folytatható prózahagyomány kezdete. Az irodalomtörténeti elbeszélés narratívája és nyelvi alakzatai ugyanazok – csak a szerző neve és neme cserélődött ki.

A magyar nyelvű nőirodalomnak nincsen kezdete. Ma csakis olyan narratívában beszélhető el a nőirodalom története, amelyben nincsen kitüntetett kezdőpont vagy eredet. Ebből a szempontból tünet értékű S. Sárdi Margit tanulmánya *A magyar irodalom történeteiben*. Az ismert koncepció szerint az irodalomtörténeti vállalkozásban minden egyes tanulmány egy szimbolikus dátumhoz kötötten beszél el a magyar irodalom egyes történeteit. A dátumok jellemzően kezdetek, vagyis olyan alakzatok, amelyekből kibontva elbeszélhetővé válik egy-egy műfaj vagy irodalomtörténeti jelenség hatása, története, alakulása. A kötetben *A magyar női költészet történetének első fejezete. 1690: Nőköltők színre lépése* című tanulmány lenne hivatott a magyar nőirodalom történetének kezdetét megragadni. A tanulmány sorra veszi az ismert női szerzői neveket a 16. század végétől a 19. század elejéig, mindenkiről ad rövid összefoglalást, minimális életrajzot és elhelyezi a szerzők szövegeit az irodalomtörténeti folyamatokban. Ami azonban mindvégig nem derül ki a tanulmányból, hogy vajon mi történt 1690-ben? Milyen esemény biztosítja az elvileg szimbolikus dátum szerepét az irodalomtörténeti tanulmányban? *Az irodalom története* nem tudta kezdetéhez – szimbolikus évszámhoz – kötni a magyar nőirodalmat, ezért a „kezdet” lebeg az időben. Nevek és szövegek sorakoznak egymás után. Némelyek fontosabbnak tűnnek (pl. Bethlen Kata, Molnár Borbála vagy Újfalvy Krisztina), mások kevésbé fontosnak (mint pl. Kajali Klára vagy Fábrián Julianna). Az 1690-es év egyikük életében sem tölt be lényeges szerepet, mint ahogy irodalmi szöveg megjelenését vagy megírását sem köti a tanulmány a címbe jelölt dátumhoz. A címbe emelt

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni, vagy nem lenni*, Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei 2 (Budapest: Nyugat, 1940), 109.

évszámnak nincs semmilyen szerepe a nőirodalom alakulásában, és a tanulmány nem is törekszik arra, hogy létrehozzon (avagy megkonstruáljon) egy erős kezdetet. A kezdet helyett van azonban egy másik alakzat S. Sárdi Margit történeti elbeszélésében, amely végig kíséri a nőírók összefoglaló történeti elbeszélését. Mégpedig az elvitatás alakzata. Az első, név szerint ismert nőszerzők a *Bornemissza-énekeskönyv*be (1582) író Dóczy Ilona, Ládonyi Sára és Massay Ágens. „A három ének nőszerzőtől való származását nem minden irodalomtörténész fogadta el kétely nélkül.”²³ De „elvitatták Apafiné Bethlen Katától, Barkóczy Borbálától verseik szerzőségét, elvitatták Petrőczy Kata Szidónia két versét.”²⁴ Később a tanulmány kitér arra is, hogy Vályi Klára tanúk előtt írt verset, hogy a hiedelmekkel szemben bizonyítsa saját irodalmi rátermettségét, Dóczy Terézia hosszú verses levéllel bizonyítja saját szerzőségét, míg Kazinczy Klára szerzősége mellett saját férje tanúskodik.²⁵

Ha távolról nézünk a nőirodalom történetére, akkor ezek az esetek azt sugallják, hogy mindig ugyanaz történik. Elvitatások és bizonyítások a 16. századtól a 19. századig. Ugyanakkor a *Fanni'*... státuszának változásai arra figyelmeztetnek, hogy mikro szinten minden egyes esetben sajátos irodalomszemlélet és irodalomtörténeti narratíva határozta meg a szerzői (el)tulajdonítás gesztusait. Az elvitatásokat és a nőirodalom történetét is akkor értjük meg jobban, ha mindig társadalmi, irodalmi beágyazottságában vesszük szemügyre. Amikor Toldy létrehozza a Kármán József nevű szerzőt, akkor a magyar irodalom történetén munkálkodik. Egy olyan történetet akar létrehozni a maga kezdetével és hőseivel, amely legitimálhatja egy nemzet kultúráját és közösségét (azaz végső soron a létét).²⁶ Vagyis a célja éppenséggel nem az, hogy megfossza a magyar nőirodalmat kezdetétől (hiszen az ő nézőpontjából ez nem is értelmezhető fogalom vagy jelenség), hanem az, hogy megalkossa a magyar nemzeti irodalom történetét. És Toldy valóban létrehoz egy olyan irodalomtörténetet, amelyre nemzeti, közösségi identitás és nyelvi kultúra alapozható. Ilyen értelemben Toldy 1843-as kiadása és a Kisfaludy Társaságban elmondott beszéde pont annyira biztosította a *Fanni' Hagyományainak* létét a nemzeti irodalmi kánonon belül, mint amennyire elhalványította Fanni szerzői alakját. Toldy irodalomtörténete nélkül nem létezne az a magyar irodalmi hagyomány, amelynek a *Fanni'*... jelenleg iskolai kötelező olvasmányként is kitüntetett része.

Gyulai Pál 1875-ös *Fanni'*...-kiadásának, és az író vitában megfogalmazott érveinek végtelenül leegyszerűsítő és hamis értelmezése lenne, ha azt feltételeznénk, hogy nőellenes indulataiban eltüntette Fannit. Kiadói döntései és a nőirodalmi vitában megfogalmazott érvei az éppen piacodosó kultúrafogyasztás ellenében próbálták védeni azt az irodalomfelfogást és kultúrafogalmat, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy a *Fanni' Hagyományairól* még ma is tudunk. Érveivel és kiadói gyakorlatával azt a magas irodalmiságot és kultúrát védte a piaci logikától, amely egyedül garantálhatta, hogy ma még emlékszünk rá: valamikor, valaki írt egy *Fanni' Hagyományai* néven ismert szöveget.

²³ S. SÁRDI Margit, „A magyar női költészet történetének első fejezete: 1690: Nőköltők színre lépése”, in *A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 539–554 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 543.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 552–553.

²⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó: Universitas, 2004). Különösen 31-43., 357-538.

Összességében tehát minden esetben érdemes közelről is megvizsgálni azt az adott diskurzustörténeti kontextust, amelyben egy szöveg szerzőt kap – avagy szerzőtől fosztatik meg. Az irodalomtörténeti elbeszélések apró léptékű, társadalom- és diskurzustörténeti elemzése lehetővé teszi, hogy elkerüljük a leegyszerűsítő narratívákat és dichotómiákat. Óvatosan kell megválasztanunk azt a narratíva-típust, amelyre felfűzhetők a történeti események és alakok. A nőtörténeti elbeszélések gyakran épülnek harcos, háborús metaforikára. Az ilyen típusú elbeszélés pedig elfedi, hogy ami egy adott nézőpontból a nőirodalom kezdetének, vagy a nőirodalom hősének kitörlése az időből, az egy másik nézőpontból ugyanannak a szövegnek a megmentése.

A kezdet, mint retorikai alakzat, erős narratívát alapoz meg – a magyar nőirodalom története pedig nem ilyen. A nőirodalom nem egycsapásra jelent meg a magyar irodalomban, nincs olyan kezdő hős vagy ős(anya), ahonnan folytatható hagyomány eredne. Története pedig nem a folyamatos emancipációs fejlődés vagy szabadságharc története. A magyar nyelvű nőirodalom „a kezdet” helyett ismétlődő kopogtatásokkal, bejelentkezésekkel indult. Ezek az irodalmi kezdetek pedig néha irritáló, jogtalan igénybejelentésekként, néha pedig a várva-várt vendég érkezéseként tűntek fel.